

שלום כלכלי: תאוריה מול מציאות

ניצן פלדמן

הצהרותיו העקביות של ראש הממשלה בנימין נתניהו אשר לתנופה הפוטנציאלית ש"השלום כלכלי" יכול להעניק למשא ומתן על הסדר הקבע בין ישראל לרשות הפלסטינית התקבלו בביקורת ובחשדנות הן על ידי גורמים בקהילה הבינלאומית וברשות הפלסטינית והן על ידי חוגים פוליטיים בישראל. הביקורת הייתה בעיקר כי נתניהו מעניק חשיבות לממד הכלכלי כדי להתחמק מהעלאת סוגיות ליבה לסדר היום, ואילו מעטים בלבד ניסו לבחון אם קיימות תשתית תאורטית או עדויות אמפיריות רלוונטיות שיכולות לתמוך ברציונל המוצג על ידי ראש הממשלה.

מעט המבקרים שכן התייחסו לתוכן הצהרותיו בנושא קבעו בביטול כי יהיה זה תמים להאמין שסוגיות כלכליות יוכלו להשפיע על התפתחותו של משא ומתן אשר נקודות המחלוקת בו כה עמוקות. טענה אינטואיטיבית זו מבטאת בתמציתיות את אחת מעמדות היסוד של הראליזם המדיני, אשר גורס כי סוגיות של "פוליטיקה נמוכה" אינן יכולות להשפיע מאוד על עיצוב מדינות חוץ כאשר זו נוגעת לסוגיות של "פוליטיקה גבוהה". אולם לצד טענה דומיננטית ומוכרת זו אפשר לציין שורה של מחקרים אקדמיים שניסו לקדם בשנים האחרונות את האמונה הליברלית הוותיקה שלפיה צמיחה כלכלית ושיתוף פעולה כלכלי הם גורמים שיכולים להקטין את הסבירות לפריצתם של עימותים אלימים בין מדינות.

נקודות המוצא התיאורטיות העומדות בבסיס רוב המחקרים הללו – שנהוג לכנותם מחקרי "הליברליזם המסחרי" – הן אותן נקודות המוצא המנחות את הניתוח שנתניהו מציג בנושא, אך אימוץ נקודות מוצא דומות לא בהכרח אומר כי המודלים הפורמליים העומדים בבסיס המחקר המפותח בנושא וכן העדויות האמפיריות המוצגות בו יכולים לתמוך בניתוח של ראש הממשלה.

במאמר זה אראה כי גם אם נתעלם מהביקורת הרבה שהופנתה כלפי מחקרי הליברליזם המסחרי, ונישען רק על המודלים שפיתחו חסידי הרעיון המובהקים ביותר, נתקשה לתמוך בטענה כי הגברת שיתוף הפעולה הכלכלי בין ישראל לרשות

ניצן פלדמן הוא חוקר במסגרת תכנית ניובאוואר במכון למחקרי ביטחון לאומי.

הפלסטינית ויצירת תנאי צמיחה כלכלית בגדה יכולות לסלול את הדרך להשגת שלום מדיני. אמנם לפי המודלים העומדים בבסיס מחקרי הליברליזם המסחרי, שיפור ניכר במצב הכלכלי בגדה עשוי להפחית את הסבירות להתפרצותו של סבב אלימות נוסף בין הצדדים. עם זאת, שימוש במודלים אלו תוך כדי התייחסות לכמה התרחשויות כלכליות ודיפלומטיות שצברו תאוצה בחודשים האחרונים מלמד כי התמקדות בלעדית של ישראל בממד הכלכלי עשויה דווקא לתרום להגברת המתח המדיני בין הצדדים, ואף לפגוע במידת מרחב התמרון של ישראל במשא ומתן עתידי.

ההיגיון התאורטי של השלום הכלכלי

אף שאפשר לציין שורה ארוכה של הוגים ליברלים קלאסיים שהציגו בשלוש המאות האחרונות את הטענה, כי שיתוף פעולה כלכלי וצמיחה כלכלית יכולים להשפיע באופן חיובי על היחסים הפוליטיים בין מדינות, רק בשלושים השנים האחרונות החל להתפתח מחקר שביקש לבחון טענה זו תוך כדי הצגת תשתית תאורטית ואמפירית מוצקה. עיקר המחקר בנושא ממקד את הדיון לסוגיית העלויות האלטרנטיבות הטמונות בקונפליקט, או במילים פשוטות יותר – לשאלה, מה המדינות ואזרחיהן יכולים להפסיד עקב נקיטת צעדים אלימים.

חסידי הליברליזם המסחרי מניחים כי שיתוף פעולה כלכלי בין שתי מדינות מגדיל את רווחתם הכלכלית המוחלטת, ומשום כך הוא מעלה את העלויות האלטרנטיביות הכרוכות בעימותים פוליטיים ביניהן. ככל שיהיה שיתוף הפעולה הכלכלי עמוק יותר, כן תגדל הרווחה הכלכלית של שני הצדדים, ועמה תצטנן התלהבותן לנקוט צעדים שעשויים להפריע לפעילות הכלכלית השוטפת. בחינת התבטאויותיו של נתניהו מלמדת כי סוגיית העלויות האלטרנטיביות היא מרכיב מרכזי ברעיון השלום הכלכלי. כך למשל אמר ב־2008 בכנס הרצליה: "המציאות הכלכלית בגדה עשויה להוביל אנשים לתחושה כי אין להם מה להפסיד – ומכאן הדרך לטרור קצרה"¹. לטענתו, קיימות עדויות רבות למקרים שקידום סוגיות כלכליות תרם לסלילת הדרך לשלום מדיני בין שני צדדים יריבים.

בחינת התבטאויותיו של נתניהו מלמדת כי סוגיית העלויות האלטרנטיביות היא מרכיב מרכזי ברעיון השלום הכלכלי. כך למשל אמר ב־2008 בכנס הרצליה: "המציאות הכלכלית בגדה עשויה להוביל אנשים לתחושה כי אין להם מה להפסיד".

ואכן, אפשר לציין שורה ארוכה של מחקרים שניסו לתמוך בהיגיון הליברליזם המסחרי באמצעות הצגת עדויות אמפיריות. התעצמות תהליכי הגלובליזציה לוותה בגידול ניכר במספר המחקרים שביקשו לאמוד את הקשר הסטטיסטי בין סוגיות כלכליות ובין קונפליקטים אלימים. כמעט כל

המחקרים הכמותיים הללו אכן מצאו קשר שלילי בין שיתוף פעולה כלכלי וצמיחה כלכלית ובין קונפליקטים,² ואולם יש לשים לב כי המשתנה המוסבר במחקרים כמותיים אלו הוא עימות אלים בין מדינות. במילים אחרות, עיקרה של התשתית האמפירית תומך בטענה כי צמיחה כלכלית או שיתוף פעולה בין מדינות מקטינים את הסבירות שהן ילחמו זו בזו, אך הוא אינו מלמד שגורמים כלכלים אלו יכולים להוביל לחתימה על הסכם שלום ביניהן.

אמנם קיימים גם מחקרים שהתבססו על מקרי בוחן ספציפיים, בעיקר על המקרה של מדינות מערב אירופה, כדי להסביר כיצד העמקת אינטגרציה כלכלית יכולה לגלוש להרחבת שיתוף פעולה בתחומים רחבים יותר, אך מחקרים אלו סובלים מבעיות תקפות חיצונית. כך למשל אפשר לתהות אם המקרה הייחודי של מדינות מערב אירופה – אשר היו נתונות לאיום סובייטי משותף ושחתמו על הסכמי שלום עוד לפני החתימה על הסכמי שיתוף הפעולה הכלכלי – אכן מאפשר להכליל ולקבוע שקידום שיתוף פעולה כלכלי יתרום בהכרח לשיתוף פעולה פוליטי גם באזורים אחרים בעולם. הקושי להכליל ממקרה מסוים הוא זה שנתן דחיפה למחקר הכמותי בנושא. על כל פנים, הן המחקרים הכמותיים והן המחקרים האיכותניים בנושא מתמקדים באינטראקציות בין צמדי מדינות, אך הם אינם דנים במקרים שאחד השחקנים בהם טרם זכה בעצמאות. כמו שאבהיר בהמשך הדברים, סוגיה זו קריטית.

ואולם גם אם נאמץ את ההגדרות המצומצמות יחסית שהמחקר הכמותי בנושא מציע ונבחן כיצד גורמים כלכלים השפיעו בעבר על עצמת הלהבות בקונפליקט בין ישראל לרשות הפלסטינית, נתקשה להציג מסקנות אופטימיות. המחקר הכמותי בנושא מתבסס על מדגמים גדולים שכוללים מידע על האינטראקציות הכלכליות והפוליטיות בין צמדי מדינות לאורך תקופת זמן ארוכה באזורים שונים בעולם. הכללת ישראל והרשות הפלסטינית כצמד מדינות במדגמים אלו תפגע בעצמת הקשר השלילי בין סחר ובין אלימות שהמבחנים הסטטיסטיים מצביעים עליו. במילים אחרות, הסכסוך הישראלי-פלסטיני הוא דוגמה הפוכה מובהקת למגמות המוצגות במחקר הכמותי העשיר בנושא: העמקת האינטגרציה הכלכלית בין הצדדים, כמו קצב הצמיחה הכלכלית שלהם, השפיעו פעמים רבות באופן הפוך מהמצופה. כך למשל אפשר לציין כי הצמיחה הכלכלית ברשות הפלסטינית לפני האנתפאדה השנייה הייתה בשיעור גבוה של כתשעה אחוזים.

אמנם טענה אחרונה זו, שמבקרו של נתניהו מרבים להזכיר אותה בנושא,³ מקשה את היכולת לרתום את המחקר הכמותי כדי לתמוך ברעיון השלום הכלכלי, אך בכל זאת היא אינה שומטת את הרציונל התאורטי של הליברליזם המסחרי. מרבית המחקר בנושא אכן התבסס בשנים האחרונות על מבחנים אמפיריים, אך התחזיות המוצגות במבחנים אלו מתבססים על מודלים פורמליים, ואלו בהחלט

יכולים להתמודד עם מקרים שמדינות בעלות אינטגרציה כלכלית עמוקה נלחמו זו בזו.

על פי המודל הבסיסי, מקבלי ההחלטות שואפים להשיא את התועלת המצרפית של מדינתם, ולפיכך הם לא יפתחו בקונפליקט אלים במקרים שהרווחים מהקונפליקט יהיו קטנים מעלויותיו.⁴ עלויות הקונפליקט נגזרות בין היתר מההפסד ברווחה הכלכלית ששיתוף הפעולה הכלכלי עם המדינה היריבה מעניק. זו היא הסיבה המרכזית שהרחבת שיתוף פעולה כלכלי מקטינה את התמריץ לפתוח בקונפליקט, אך אין זה אומר כי הקטנת תמריצים תהיה תמיד גורם מספיק למניעת אלימות. מדינות יבחרו לנקוט אלימות כאשר התועלת הפוטנציאלית מקונפליקט תהיה גבוהה מהעלויות שתסב הפגיעה בשיתוף הפעולה הכלכלי. כלומר גם המודל המזוהה ביותר עם הליברליזם המסחרי מלמד כי בד בבד עם בחינת הפוטנציאל הכלכלי הטמון בשיתוף פעולה בין שני צדדים עלינו לבחון מה היא מידת חשיבות האינטרסים אשר הצדדים מאמינים שהם יכולים להשיג באמצעות צעדים אלימים (לפירוט המודל ראו נספח).

כדי להסביר את פריצתה של האנתפאדה השנייה יטענו חסידי המודל כי הפלסטינים האמינו לאחר כישלון פסגת קמפ דייוויד שנקיטת צעדים אלימים תקדם יעדים שיעניקו להם תועלת גבוהה יותר מזו שהעניקה הצמיחה הכלכלית. באותה נשימה יבהירו חסידי המודל שפרמטרים אלו אינם גורמים סטטיים שאי אפשר לשנותם. לפיכך השקת צעדים שיצרו צמיחה בגדה – ומשום כך יעלו את עלויותיו של קונפליקט עתידי עם ישראל – לצד צעדים שיקטינו את האמונה שאפשר לממש הישגים באמצעות צעדים אלימים, אכן יכולים להקטין את האלימות בין הצדדים.

כאשר נתניהו טוען "השלום הכלכלי נשען על שני כוחות – על הביטחון הישראלי ועל כוחות השוק" הוא מבטא עיקרון זה. ראוי לציין כי נתניהו הבהיר בכל התבטאויותיו בנושא כי השלום הכלכלי אינו מיתר את המשא ומתן המדיני, אלא יוצר תנאים להבשלתו. כאמור, אימוץ רציונל המודלים של הליברליזם המסחרי יכול לתמוך בטענה זו רק באופן מוגבל משום שהם אינם מסבירים פורמלית כיצד הקטנת האלימות והרחבת שיתוף פעולה מובילות להשגת פשרה בסוגיות ליבה מדיניות. אך גם אם נתעלם מכך, ונניח כי הקטנת האלימות היא תנאי הכרחי למשא ומתן מדיני בין הצדדים, יש לזכור כי המודל מתייחס לאינטראקציה בין מדינות וכי הוא לא יושם על מקרים שאחד הצדדים הוא שחקן אשר טרם זכה לעצמאות.

הניתוח במקרה כזה עשוי להיות שונה: ראשית, סביר להניח כי התועלת משינויים בסטטוס קוו של שחקן שנלחם על עצמאותו תהיה גבוהה יותר ברוב המקרים מזו של מדינות. לפיכך יסכימו גם חסידי המודל כי סוגיות כלכליות ישפיעו על החלטותיו של שחקן מסוג זה רק במקרים שהוא נהנה מצמיחה כלכלית

משמעותית; שנית, השינויים במצב הכלכלי של שחקן מסוג זה עשויים להשפיע על יכולתו למשש את שאיפותיו הלאומיות, ומכאן הם משפיעים גם על היחסים הפוליטיים בינו ובין הצד שהוא דורש ממנו את העצמאות. סוגיה אחרונה זו עשויה להיות קריטית בגלל התאוצה שהחלו לקבל רעיונותיו של ראש הממשלה הפלסטיני סלאם פיאד בדבר השקת צעדים כלכלים ופוליטיים שיצרו את התנאים למדינה פלסטינית דה־פאקטו.

בין "השלום הכלכלי" ל"פיאדיזם"

רעיון השלום הכלכלי של נתניהו התקבל אומנם בחשדנות ובזלזול על ידי גורמים רבים בקהילה הבינלאומית, אך הבלטת הממד הכלכלי בתכניתו של פיאד לבניית מדינה פלסטינית דווקא זכתה לתשואות ולהתעניינות מצד גורמים רבים במערב. כך למשל העיתונאי טום פרידמן טבע לאחר פרסום תכנית פיאד באוגוסט מונח חדש: "פיאדיזם", וזה מתחיל לתפוס תאוצה.⁵

ה"פיאדיזם" מתייחס ליכולת לממש יעדים פוליטיים באמצעות פיתוח כלכלי מהיר בגדה, אשר יואץ בזכות הגברת השקיפות והיעילות במסגרות המוסדיות. בניית מוסדות שלטון יעילים, שיעמדו בסטנדרטים מערביים, תגביר את האטרקטיביות של הגדה בעיני משקיעים זרים, והם יאפשרו להניח את היסודות לכלכלת שוק. השילוב של מסודות מתפקדים וכלכלת שוק יצרו את

התשתית למדינה הפלסטינית העתידית. העלייה המהירה באיכות החיים בגדה תציג חלופה לשלטון חמאס, הואיל והיא תבליט בבירור מה הם הרווחים הטמונים בזניחת הרעיונות של שלטון אסלאמי.

אפשר להציג נקודת השקה רבות בין רעיון "השלום הכלכלי" ובין "הפיאדיזם": ראשית, שני הרעיונות מבטאים את התקווה שכוחות השוק יכולים לקדם יעדים פוליטיים ולמתן את השפעתו של האסלאם הקיצוני ללא שימוש באלימות; שנית, שני הרעיונות מעניקים חשיבות מכרעת להקמת מוסדות ביורוקרטיים מתפקדים אשר יבטיחו את זכויות הקניין ויאפשרו לקדם את איכות החיים בגדה. ואולם בעוד נתניהו הצהיר בעבר כי יצירת מציאות של חופש כלכלי וביטחון בגדה הם אלו שיאפשרו

לפלסטינים לשבת ולהתחיל לדון בשלום אמיתי, תכניתו של פיאד נועדה ליצור בשנתיים הקרובות תנאים להקמת מדינה פלסטינית דה־פקטו.

פער זה פוגם באפשרות לגייס את המודלים של הליברליזם המסחרי כדי לתמוך בטענה שקידום שיתוף פעולה כלכלי ויצירת תנאי צמיחה מהירה בגדה יתרמו

אפשר להציג נקודת השקה רבות בין רעיון "השלום הכלכלי" ובין "הפיאדיזם": שני הרעיונות מבטאים את התקווה שכוחות השוק יכולים לקדם יעדים פוליטיים ולמתן את השפעתו של האסלאם הקיצוני ללא שימוש באלימות.

בהכרח להשגת שלום מדיני בין הצדדים. השגת צמיחה כלכלית מהירה ובניית כלכלת שוק עשויות להקטין את התמריץ של הרשות להסתכן בעימות אלים, אך אם אלו יושגו ללא משא ומתן מדיני, הם יכולים להרחיב את יכולתה לנקוט צעדים חד-צדדיים שיצרו מורת רוח בישראל. השיפור במצב הביטחוני, השלטוני והכלכלי בגדה מגביר את ההתעניינות ואת הפופולריות של רעיון הפיאדיזם בקרב גורמים בעלי השפעה במערב, ואלו עשויים להוליד תמיכתה של גורמים בינלאומיים בהכרזה חד-צדדית אפשרית על הקמת מדינה פלסטינית.

השפעת התהליכים על כלכלת הגדה

בחינת ההתפתחויות הכלכליות בגדה מלמדת כי הן הצעדים שנוקטו במסגרת הפיאדיזם והן הצדעים שנקטה ממשלת נתניהו – ושהוצגו על ידי נציגה כחלק מקידום מדיניות "השלום הכלכלי" – תרמו לשיפור המצב הכלכלי. המוסדות הבינלאומיים שסקרו את המצב הכלכלי בגדה ציינו את הרפורמות שהוביל פיאד במסד הביורוקרטי, את השיפור במצב הביטחוני ואת הסרת המחסומים מצד ישראל כשלושת הגורמים המרכזיים שאפשרו את הצמיחה המחודשת.

היציאה מהמיתון העולמי והשיפור בכלכלת ישראל תורמים גם הם לשיפור המצב הכלכלי בגדה משום שהם מגדילים את היצוא של הפלסטינים לישראל ואת היקף סיוע החוץ. הגידול המחודש בתקבולי סיוע החוץ, אשר הוא יותר מרבע של התמ"ג הפלסטיני, יאפשר גם בחודשים הקרובים לרשות להמשיך ולשלם משכורות ואף להגדיל את ההוצאה ממשלתית על השקעה בתשתית בלי ליצור גירעונות חריגים.

על פי הערכות קרן המטבע הבינלאומית, הצמיחה בגדה צפויה להיות ב-2009 יותר משבעה אחוזים, ומרבית המגזרים היצרניים צפויים ליהנות מגידול בפעילותם. מלבד זה, האבטלה ירדה ברבעון השני של 2009 ביותר מארבע עשיריות האחוז לעומת הרבעון הראשון, ושיעורה הוא פחות מ-16 אחוזים.⁶ אם לשפוט על פי הגידול בנפח ההשקעות הזרות שזרמו לגדה, נראה כי מידת האמון הבינלאומי בשוק הפלסטיני גדלה במידה מסוימת. בשנה האחרונה נחתמו כמה עסקאות בין רשות ההשקעה הפלסטינית ובין חברות זרות, שעוסקות בשירותי תשתיות, בנייה ותקשורת. מלבד זה, כמה קרנות בחנו אפשרות השקעה בחברות פלסטיניות, ושתי קרנות השקעה מבריטניה ומאיחוד האמירויות אף השקיעו בכמה חברות שנסחרות בבורסה הפלסטינית.⁷

ואולם אסור לטעות ולחשוב כי השיפור הנוכחי באינדיקטורים הכלכליים מלמד על רמת חיים גבוהה או על השגת צמיחה בת קיימה. השקעות הממשלה בתשתיות וקצב ההשקעות הזרות הנוכחי אינם מספיקים כדי שכלכלת הגדה תמשיך לצמוח בקצב סביר לאורך זמן. כדי ליצור בגדה כלכלת שוק שתאפשר צמיחה בת קיימה,

מידת התעניינותן של חברות זרות חייבת להתגבר מאוד. חדירה של חברות זרות שמתמקדות בסקטור תעשייתי, וכן מיסוד קשרי המסחר עם חברות שמתמחות בהספקת תשומות לתעשייה, הם גורמים הכרחיים להקמת סקטור יצוא, שיאפשר לפלסטינים להקטין את התלות בישראל ובתרומות זרות.

להבדיל מרעיונות שהעלו בעבר פרס ונתניהו, בדבר הקמה של מרכזי תעשייה בערי הגדה שיצרו תעסוקה לפלסטינים, תכניתו של פיאד מדגישה דווקא את ניתוק התלות הכלכלית בישראל ובתרומות הבינלאומיות, אך כדי להשיג זאת ישנו צורך ראשוני בהידוק שיתוף פעולה עם ישראל בסוגיות ביטחוניות וכלכליות. הסרה של מחסומים ישראלים מגבירה את חופש התנועה ותורמת לגידול בצריכה הפרטית ובפעילות הכלכלית, אך משקיעים שבוחנים השקעה ארוכת טווח צריכים להיות משוכנעים כי לא תחול נסיגה בחופש התנועה בגדה. באותו האופן, קצב ההשקעות הזרות לא יגבר אם לחברות הזרות תהיה סיבה להאמין שהנהגת השקיפות בממסד הביורוקרטי לא תגבר.

סיכום

כמו שאפשר ללמוד, לעת עתה המשך תהליכי הצמיחה קצרי הטווח בגדה וכן הנחת הבסיס הראשוני להשגת צמיחה בת קיימה תלויים בהידוק התיאום הביטחוני והכלכלי בין הרשות הפלסטינית ובין ישראל וכן בקצב הרפורמות במוסדות הממשל הפלסטיני. הואיל והממד הכלכלי הוא מרכיב מכריע בתכניתו של פיאד להקמת מדינה, ומשום שצמיחה כלכלית בגדה היא אינטרס של ישראל, ישנה אפשרות לקדם שיתוף פעולה שיעלה במידה מסוימת את רמת החיים בגדה גם בהיעדר התקדמות במשא ומתן המדיני.

הובלת מהלכים כאלו חיונית משום ששיפור המצב הכלכלי בגדה מקדם הצגת אלטרנטיבה לשלטון חמאס והוא עשוי לתרום לשקט הביטחוני, אך אסור לטעות ולקוות שתהליכים אלו בלבד יכולים להיות המפתח המרכזי לפריצת דרך מדינית. דווקא משום שהממד הכלכלי וסוגיות נוספות של "פוליטיקה נמוכה" תופסות תאוצה בסדר היום הפלסטיני ובשיח הבינלאומי, נפגמת ההנחה כי ההתמקדות בשיתוף פעולה כלכלי בלבד תוכל לגלוש בעתיד לשלום מדיני. לא זו בלבד שהתמקדות ישראל בשיתוף פעולה כלכלי, אשר תתרחש בהיעדר משא ומתן מדיני מקביל, אינה יכולה לתרום להבשלת תנאים למשא ומתן מדיני עתידי בין הצדדים, אלא שהיא אף עשויה להעניק לפלסטינים אפשרות לנקוט פעולות חד-צדדיות שיקטינו את מרחב התמרון המדיני של ישראל.

הערות

- 1 בשנתיים האחרונות הציג נתניהו פעמים רבות את השלום הכלכלי. הנאום המפורט ביותר הוצג בכנס הרצליה השמיני. אלא אם כן אציין אחרת, כל הציטוטים של נתניהו שיוצגו במאמר נלקחו מנאום זה. אפשר למצוא ב:
<http://www.netanyahu.org.il/blog/2008/11/>
- 2 הספרות בנושא רחבה מאוד. לסקירה טובה על הספרות הכמותית התומכת ברעיון הליברליזם המסחרי ראו:
Edward Mansfield and Brian Pollins, "The Study of Interdependence and Conflict: Recent Advances, Open Questions, and Directions for Future Research," *The Journal of Conflict Resolution*, 45 (6) (2001), pp. 834–859.
- 3 ראו למשל: אפרים קליימן, "יש ממש ב'שלום כלכלי'?", **הארץ**, 12 בדצמבר 2008, <http://www.haaretz.com/hasite/spages/1044770.html>
- 4 המודל המצוטט פותח בשנת 1980 וכמעט כל המחקרים הכמותיים בנושא מצטטים אותו כבסיס להצגת השערות המחקר שלהם.
Solomon Polachek, "Conflict and trade", *Journal of Conflict Resolution*, 24 (1) (1980), pp 55–78.
- 5 Thomas L. Friedman, "Green Shoots in Palestine", *The New York Times*, August 4, 2009. <http://www.nytimes.com/2009/08/05/opinion/05friedman.html>
- 6 ראוי לציין כי הירידה החדה בשיעורי האבטלה בין הרבעון הראשון לרבעון השני של 2009 קשורה גם לשינויים עונתיים שמשפיעים על התעסוקה בסקטור החקלאות, אך גם לעומת הרבעון המקביל ב-2008 ירדה האבטלה בגדה ביותר מנקודת אחוז.
"Palestinian Economic Bulletin", The Portland Trust, Issue 36 (September 2009).
- 7 "Palestinian Economic Bulletin", The Portland Trust, Issue 33 (June 2009).